

Relația biserică-societate oglindită prin filigranele a două tipărituri din colecțiile Bibliotecii Teleki-Bolyai

Krisztina Márton

Scopul prezentului articol este, pe de o parte, de a oferi o incursiune în lumea filigranelor, prezentând unele principii și criterii de bază care ajută identificarea și colectarea acestora, contribuind totodată la sincronizarea informațiilor colectate cu bazele de date internaționale. Pe de altă parte, articolul prezintă două studii de caz din colecțiile bibliotecii, care reflectă interacțiunea dintre biserică și societate prin ocurența anumitor filigrane.

La Biblioteca Teleki se păstrează numeroase cărți și documente, care - prin autor, editură sau proprietar - pot fi ilustrative pentru interrelaționarea bisericii cu societatea laică, prin mecenatură sau sprijin acordat, fie din partea unui donator laic contribuind la apariția unei publicații religioase, fie din partea bisericii care susține publicarea unei lucrări științifice laice prin mori de hârtie sau tipografii ctitorite de biserică. Această relație poate fi oglindită și prin filigrane, ilustrat de exemplele din a doua parte a articolului, cartea *Praeconium Evangelicum* a lui István Geleji Katona și *Catehismul* în limba română a lui István Fogarasi.

Invitația la această abordare a subiectului a venit din partea unor colegi, cu scopul de a studia această interrelaționare din prisma istoriei și a istoriei artei. Ca rezultat, a luat naștere un volum colectiv în limba română.¹ Atât literatura de specialitate, cât și cercetările întreprinse la bibliotecă au oferit multe exemple în acest sens, iar cu această ocazie reperatele pentru alegerea studiilor de caz au fost contextul istoric și datele editoriale ale volumelor: ambele cărți prezentate au un subiect bisericesc și au fost publicate la tipografia princiară de la Alba Iulia. Articolul de față abordează subiectul filigranelor dintr-o perspectivă mai practică, cu accent pe aspectele utile restauratorilor în eventuala studiere sau colectare a filigranelor, și prezentând doar tangențial aspecte istorice, acolo unde ele clarifică contextul filigranelor sau sunt interesante din punct de vedere bibliofil.

Filigranologia este studiul filigranelor. Mai demult, ea era considerată o știință auxiliară a istoriei, dar acum este o ramură științifică de sine stătătoare, care în lipsa altor informații poate contribui la identificarea și datarea do-

cumentelor, precum și la stabilirea autenticității acestora. Informațiile conferite de filigranologie pot susține, completa sau rescrie anumite cunoștințe, reinterpretează astfel chiar și considerente istorice.

Filigranele² sunt de fapt semne de identificare, mărci ale meșterilor papetari. Ele sunt simboluri, desene, prin care meșterii papetari își marcau produsele, dovedind proveniența și autenticitatea acestora. Totodată, pot să marcheze calitate, tip sau mărime. „Subiectul și elementele filigranelor notează exact hârtia, întrucât ambele se schimbă în timp sau de la moară la moară, ba chiar și la fiecare meșter papetar, respectiv cu fiecare sită, astfel încât filigranul poate fi semnul distinctiv al hârtiei...”³ Uneori filigranul este și palpabil pe acea parte a hârtiei care intră în contact cu sita (fața dinspre sită), aici linia sârmei de filigran adâncindu-se în hârtie. Tehnica hârtiei învățată din China prin arabi se întrecește abia aici, în Europa, cu tehnica filigranului, primul filigran fiind realizat probabil la moara de hârtie din Fabriano. Cel mai vechi filigran cunoscut datează din 1271, iar primul filigran-simbol provine din 1282 de la Bologna, reprezentând o cruce înscrisă în soare.⁴

Dar în ce constă, de fapt, filigranul? Sau în alte limbi: watermark, Wasserzeichen, filigrane, vízjel, etc. Este o figură uneori vizibilă și în lumină naturală, razantă, ca un desen adâncit în hârtie, dar de cele mai multe ori se vede doar în contralumină, conturându-se ca o linie mai deschisă la culoare (denumit filigran negativ⁵) (foto 1⁶). De-a lungul secolelor s-au dezvoltat multe tipuri și tehnici de filigrane, adaptându-se și tehnologiilor industriale și digitale, dar cea mai veche tehnică care a persistat până la era industrializării a fost cea realizată din sârmă (foto 2): această figură din sârmă era fixată pe sită, astfel, când

¹ Dumitran Ana (coord.) – Buda Andrei (ed.) – Buda Silvia-Emilia ed.): *Ecclesia super Omnia*. Alba-Iulia/Cluj Napoca, 2024, Editura Muzeului Național al Unirii Alba Iulia și Editura Mega.

² În limba latină *signum translucidum/nota translucida*. Pelbárt, Jenő: *7 évszázad vízjelei Magyarországon. 1310-2010 MPVT*, Budapest, 2021.

³ Pelbárt, Jenő: Adatok a vízjel definíciójához. *Magyar Vízjel*. I. évfolyam, 1. szám, szerk. Pelbárt Jenő, Nagykovácsi, 2003, 14.

⁴ Pelbárt, Jenő: A papírháttér és a vízjel viszonya. *Magyar Vízjel*, IV. évfolyam, 6. szám, szerk. Pelbárt Jenő, Nagykovácsi, 2006, 27.

⁵ Până în 1845 existau doar filigrane în negativ (Pelbárt Jenő).

⁶ Sursele pentru foto 1: a) Calendarul popular din 1781, Biblioteca Teleki-Bolyai, b) Herolt, Johannes: *Sermones ...* 1514, Lugdunum (Lyon), Biblioteca Teleki-Bolyai, cotă: 0431 – pe forțaț, c–d) Varga, Nándor Lajos: *Vízjegyek*. Budapest, 1995, Balassi Kiadó, p. 129 fig. 268, p. 134 fig. 289.

se imersa în pasta de hârtie (foto 3⁷), în aceste zone se forma un strat mai subțire, care în contralumină se vede mai deschis la culoare. Aceste simboluri puteau varia de la cele mai simple forme geometrice, prin figuri vegetale sau zoomorfe, până la compoziții figurative umane complexe, precum filigranul „alle mode Papier”⁸ (foto 4), un tip de filigran ce a cunoscut multe variațiuni: un cuplu în vestimentație bogată, întinzând o floare, respectiv un pocal în mână, reprezentare ce poate constitui o adevărată comoară pentru istoria vestimentară.

Filigranele pot reprezenta blazoane, steme nobiliare, episcopale sau orașenești, arătând proveniența fondatorului morii, sau stemele diferitelor țări marcând documente oficiale. Unele filigrane constau din nume și/sau din cifre. Diferitele cifre pot semnala, pe lângă anul de fabricație, și calitatea sau formatul hârtiei. Calitatea poate fi marcată și de diferite simboluri precum capul de bou sau cornul poștal⁹, hârtia pentru cancelarii considerându-se de altă calitate decât cea pentru uzul cotidian. Filigranul poate consta dintr-un singur element principal poziționat în diferite zone ale hârtiei, dar cel mai adesea în centrul jumătății din stânga a colii, chiar dacă nu există motiv secundar pe cealaltă jumătate. Mai târziu întâlnim și filigrane compuse din elemente identice răsfricate pe întreaga suprafață, dar acestea aparțin deja tehnologiilor industriale, care nu fac parte din perioada la care se referă prezentul studiu. „Până la mijlocul secolului al XVII-lea filigranul apare în centrul jumătății din stânga a filei. Spre mijlocul acestui secol apare elementul principal și cel secundar. Elementul principal apare de obicei în centrul jumătății de stânga a filei, indicând prin simbolul morii (eventual prin blazonul proprietarului sau al localității) moara de hârtie; motivul secundar, localizat în mijlocul jumătății din dreapta a filei, numește ori meșterul papetar – de regulă cu monograma acestuia – ori tipul hârtiei, formatul fiind indicat de obicei cu un simbol internațional valabil (de exemplu, corn poștal), cu cifră [arabă] sau, mai rar, cu cifră romană. În secolul al XVIII-lea sub filigranul morii va fi inserată monograma meșterului papetar, constituind împreună elementul principal, iar contramarca (elementul secundar) va semnala calitatea hârtiei.”¹⁰

La identificarea filigranelor trebuie luate în considerare sita-suport și fundalul hârtiei (paper background – termen utilizat în cercetarea filigranelor, care cuprinde caracteristicile hârtiei în sine, atât cele referitoare la filigrane și linii de apă, cât și caracteristicile intrinsece, precum culoarea, compoziția, textura, petele de apă, nebulozitatea, etc.; aceste caracteristici contribuie la iden-

tificarea hârtiei și a filigranului – n.a.). Fundalul hârtiei poartă urmele vârgăturilor și călușurilor, ale compoziției hârtiei și ale tehnicii ei de realizare.¹¹ La realizarea hârtiei morile foloseau perechi de site în scopul asigurării unui flux continuu. La aceste site-pereche, filigranul era identic, însă fiind realizate manual, existau mereu mici diferențe atât la nivelul motivelor, cât și la nivelul poziționării acestora pe sită în relație cu linia călușurilor. Aceste mici diferențe puteau rezulta și din faptul că filigranele sitelor uzate erau frecvent transferate pe altele noi. Transmutarea putea induce modificări atât la nivelul filigranelor cât și la nivelul poziționării acestora. Cercetarea și colectarea filigranelor este importantă tocmai pentru aceste variațiuni, deoarece cu cât cunoaștem mai multe variante identificate în documente datate, cu atât ele devin mai utile pentru stabilirea perioadei de proveniență a unor documente fără alte date de identificare. Aceste mici diferențe ne permit să determinăm perioade din ce în ce mai restrânse, ajutându-ne astfel să așezăm documentul într-un context tot mai bine nuanțat. Aceste aspecte sunt prezentate în detaliu în studiile lui István Bogdán, un cercetător recunoscut al istoriei hârtiei.

Fundalul hârtiei, împreună cu fibrele din structura fi-lelor, constituie structura internă, datele interne ale hârtiei. Urmele călușurilor (sârmele verticale ale ramei) și ale vârgăturilor (sârmele dispuse orizontal) apar în negativ în masa hârtiei, adică se percep mai deschise decât fundalul.¹² Grosimea și densitatea acestora trebuie marcate în mărime originală pe fișa filigranului, întrucât și acestea fac parte din aspectul de ansamblu caracteristic. Culoarea, textura (reflectând compoziția fibroasă), petele sau defectele tipice ale hârtiei sunt informații importante (chiar dacă nu sunt concluzive, și ele pot ajuta identificarea). Pe fișa filigranelor trebuie însemnate și datele documentului de care aparțin: numele emitentului, locul și data emiterii, locul păstrării, cota.¹³ Deși mai demult aceste informații nu erau întotdeauna înregistrate, bazele de date internaționale actuale tind să le consemneze și pe acestea.¹⁴ Filigranologul Jenő Pelbárt¹⁵, un cercetător devotat, bun cunoscător al filigranelor și fondatorul bazei de date a filigranelor din Ungaria, DMVA¹⁶ (foto 5¹⁷), a publicat în revista de specialitate *Magyar Vízjel (Filigran Unguresc)*, înființată și editată de el, descrieri detaliate cu interpretări și exemple care familiarizează cititorul cu criteriile de cercetare și colectare a filigranelor. Acestea, împreună cu diferitele

⁷ Sursa foto 3: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0b/Paper_production.jpg (13.07.2025).

⁸ Știrban, Sofia: *Din istoria hârtiei și filigranului: tipografia românească a Bălgradului (sec. XVII)*. Alba Iulia, 1999, Universitatea „1 Decembrie 1918”, 172-175.

⁹ Varga 1995. 17.

¹⁰ Bogdán, István: *A meritett papír a XIV. századtól a XIX. század első feléig. Papírpár, 7. évf., 3. sz.*, szerk. Lengyel Lajos, Budapest, 1963, 115.

¹¹ Bogdán, István: *A vízjelkutatás problémái (Vízjelgyűjtésünk módszertana)*. *Levéltári Közlemények*, 30. évf., szerk. Ember Gyöző, Budapest, 1959. 92.

¹² Bogdán 1959. 92.

¹³ Bogdán 1959. 93.

¹⁴ Bernstein Projekt. The Memory of Paper. www.memoryofpaper.eu (13.07.2025).

¹⁵ <https://vizjel.webnode.hu/nemzetkozi-papir-es-vizjeltorteneti-kongresszus/pelbart-jeno-a-digitalis-magyar-vizjel-adatbank-szerepe-es-jelentosege/> (13.07.2025).

¹⁶ <https://filigranologia-pelbart.webnode.hu/> (13.07.2025).

¹⁷ Sursa foto 5: <https://memoryofpaper.eu/dmva/dmva.php?ID=D-13097> (13.07.2025).

scrieri despre istoricul hârtiei și studiile de caz prezentate, ajută la înțelegerea metodologiei și a criteriilor cercetării și colectării filigranelor. O însumare a acestor informații a apărut în 2021 în forma unei publicații cuprinzătoare, intitulată *7 évszázad vízjelei Magyarországon (Filigranele a 7 secole de pe teritoriul Ungariei)*. Pe lângă catalogizarea filigranelor, cartea ne prezintă contextul istoric al dezvoltării acestora și descrie diferitele etape de dezvoltare ale istoriei hârtiei.¹⁸

Dintre volumele Bibliotecii Teleki studiate din punct de vedere al relației biserică-societate, primul exemplu – mai timpuriu și din punct de vedere al publicării – ar fi cartea *Praeconium Evangelicum* a lui István Geleji Katona¹⁹, care a apărut în 1638 la Alba Iulia, în tipografia princiară (*Typis Principis*).²⁰ Predecesorul acestei oficine a fost tipografia fondată de principele Gábor Bethlen, care funcționa aici din 1622. Inițial, tipografia aparținea episcopului romano-catolic Ferenc Forgách, fiind adusă de principe, cu mai multe stații intermediare, de la Bratislava. A doua etapă a oficinei poate fi considerată cea cuprinsă între anul 1636 și 1658, începând cu editarea culegerii de cântece bisericesti Öreg Graduál (*Gradual vechi*) al lui Geleji și luând sfârșit cu atacul turco-tătar din 1658, când tipografia a fost mutată la Sibiu.²¹

Această a doua etapă coincide cu domnia celor doi principii György (Gheorghe) Rákóczi. Este o perioadă constantă, foarte fructuoasă și caracterizată de o spiritualitate calvină chiar mai puternică decât pe vremea lui Bethlen.²²

Praeconium Evangelicum (Alba Iulia, 1638-1640) este o culegere de predici în limba latină, prin care Geleji voia să vină în ajutorul preoților cu o pregătire mai precară. Primul volum, de format in folio, a apărut în 800 de exemplare, cu sprijinul principelui György Rákóczi I. O parte din aceste volume au fost donate preoților reformați, iar din prețul celorlalte volume au fost sprijiniți preoții nevoiași. În timp ce primul volum cuprinde predici pentru perioada iarnă-primăvară, al doilea volum cuprinde cele pentru vară-toamnă, însumând un total de 200 de predici. Al doilea volum conține și biografia autorului, în care acesta îi mulțumește principelui pentru sprijinul acordat în publicarea volumului.²³ Deși studiul de față tratează re-

lația biserică-societate prin prisma filigranelor, tot această relație se reflectă și în faptul că viitorul episcop reformat, Geleji, a fost dascăl la curtea princiară, ocupându-se de fratele mai tânăr al principelui Bethlen.²⁴ Prima operă însemnată a lui Geleji, publicată în 1617 la Heidelberg, în limba latină, *De justificatione hominis peccatoris coram Deo*, denotă și ea această relație: Geleji dedică lucrarea teologică principelui Bethlen, iar în prefață îi mulțumește pentru sprijinul acordat de acesta în timpul peregrinărilor sale în străinătate.²⁵

În corespondența dintre Geleji și György Rákóczi I, tipografia și editarea cărților sunt deseori menționate, dovedind grija lui Geleji pentru buna funcționare a oficinei. Găsim multe referiri la nevoile tipografilor: trimiteri la lipsa lemnelor de foc sau la îmbolnăvirile acestora. Dintr-o scrisoare din februarie 1638 reiese că aceștia erau neglijanți și duceau lipsă de bani, haine. Totodată, aflăm că aceste lipsuri se datorează zgârceniei intendentului curții, care în pofida poruncilor princiare nu asigura tipografilor condițiile necesare.²⁶ În aceeași corespondență, care se desfășura aproximativ în perioada publicării operei *Praeconium* a lui Geleji, el se plânge de mai multe ori principelui din cauza lipsei de hârtie, spunând că și puțină hârtie strânsă cu greu s-a terminat, iar în lipsa hârtiei stagnează și tipărirea volumului. În același timp roagă principele să poruncească strângerea zdrențelor necesare pentru fabricarea hârtiei. Propune, de asemenea, ca strângerea acestora să se facă organizat, curtea desemnând un om care să strângă zdrențele cu carul, astfel încât nu populația să depună individual această contribuție. Dar până la strângerea materiilor prime necesare, Geleji roagă principele să trimită hârtie din alte surse ca să se poată continua munca tipografică.²⁷ Din cele de mai sus se conturează clar motivul prezenței mai multor tipuri de filigrane în cadrul unui singuri volum. Problema a fost însă generală în acele vremuri, din cauza, pe de o parte, a prețului ridicat al hârtiei de import, iar pe de altă parte, a lipsei produselor autohtone. Aceasta din urmă se datora parțial lipsei de materii prime (textile uzate) și organizării deficitare a colectării acestora. Textilele colectate în medii urbane erau de calitate superioară, rezultând o hârtie de calitate de asemenea superioară, mai fină decât cea obținută din textilele folosite în mediul rural.²⁸ Aceste deficite erau de multe ori soluționate prin decrete princiare²⁹ sau prin scăderea materiilor prime (zdrențe, picioare de capră

¹⁸ Pelbárt 2021.

¹⁹ (Gelej, 1589 – Alba Iulia, 1649) Episcop reformat al Transilvaniei, scriitor ecleziast, începând din 1619 dascălul fratelui mai tânăr al principelui Bethlen: István Bethlen.

²⁰ Bogdan, Iulia Atena: *Răspândirea cărților din tipografia princiară albauliană (altele decât cele chirilice) secolele XVI-XVIII*. Transilvania 4-5, ed. Radu Vancu, 2017, 157.

²¹ V. Ecsedy, Judit: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második szakasza (1637-1658) és utóélete. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1978, szerk. Németh Mária, Budapest, 1980, 291.

²² <https://epa.oszk.hu/01400/01464/00015/pdf/291-341.pdf> (13.07.2025).

²³ Brassai, Károly: *Geleji Katona István*. In: Pintér Jenő (szerk.): *A magyar irodalom a XVII. században*, Budapest, 1931, Magyar Irodalomtörténeti Társaság.

²⁴ Csalla, Rita: *Tipăriturile albaulieni din secolele XVI-XVII în colecția Bibliotecii Bathyanum*. BCSS, nr. 6, Alba-iulia, 2000, 110.

²⁵ Brassai 1931. 206. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalomtortenet-1/magyar-irodalomtortenet-pinter-jeno-5116/3-a-magyar-irodalom-a-xvii-szazadban-AAC/a-xvii-szazad-latin-irodalma-E7E/geleji-katona-istvan-E9F/> (13.07.2025).

²⁶ V. Ecsedy 1980. 293.

²⁷ V. Ecsedy 1980. 293.

²⁸ Jakó, Zsigmond: *Az erdélyi papírmalmok feudalizmus kori történetének vázlata (XVI-XIX. század)*. *Levéltári Közlemények*, Budapest, 1989, 22.

²⁹ Pelbárt 2021. 149.

sau oaie necesare la prepararea cleiului) din dările impuse populației.³⁰ O altă problemă serioasă era lipsa personalului adecvat la puținele mori de hârtie autohtone. Meșterii papetari trebuiau atrași de cele mai multe ori din străinătate, și ademeniți cu oferte convingătoare pentru a se stabili la morile respective.³¹ (Din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea situația se schimbă, meșterii vor fi cei care își vor căuta angajatori.³²)

Pe lângă sprijinul financiar, principele a contribuit la buna funcționare a oficinei înființând un atelier de legătoare, un atelier pentru turnarea literelor și o moară de hârtie. Moara de hârtie a fost fondată la Lancrăm, aproape de Alba Iulia, capitala principatului, pe apa Sebeșului. În 1633, principele a încercat aducerea unui meșter german, apoi a unui meșter de la Constantinopol, dar ambele încercări au eșuat. Abia în 1637 se ajunge la o înțelegere cu maestrul David Sink, probabil prin intermediul tipografilor, care erau tot de proveniență sileziană. Importanța morii de hârtie se dovedește și prin ordonanța din același an, privind colectarea zdrențelor, valoarea acestora fiind scăzută din taxele datorate.³³ Tot o ordonanță de acest tip este și ultimul document referitor la funcționarea morii, datând din 1650.³⁴ În jur de 1652-1656 moara va fi transferată la Gurghiu.³⁵ Calitatea hârtiei produse la Gurghiu nu mai satisface cerințele cancelariei, și începe o decadere în producție, cauzată și de „dezbinărea” domeniilor princiare, dar cum moara nu s-a desființat total, ea a fost revigorată de către Mihály Apafi.³⁶ Din inventarul din 1688 reiese că era o moară mică, „jalnică”. Ultima ei mențiune o găsim în urbariul din 1694, iar în inventarul din 1697 ea nu mai figurează deloc.³⁷

Filigranele morii de la Lancrăm constau din mai multe tipuri de monograme ale principelui György Rákóczi I (foto 6-7), apoi din combinația monogramă și blazon, la care se puteau adăuga și inițialele titlurilor princiare: (G.R. – G.R.P[rinceps] C[omes] S[ic]ulorum] D[ominus] H[ungariae])³⁸ (foto 8).

Aceste filigrane le regăsim și în volumul *Praeconium Evangelicum* păstrat la Biblioteca Teleki, dar așa cum reiese din scrisoarea lui Geleji, tipărirea a fost întreruptă de repetate ori din cauza lipsei de hârtie. Tot Geleji menționează și faptul că mica cantitate de hârtie pe care a reușit să o strângă s-a epuizat. Toate acestea se oglindesc și în suportul papetar al ambelor volume. Tipărirea avansa pe etape, tipărind paralel aceleași pagini pentru toate exem-

plarele, în scopul unei utilizări eficiente a seturilor de litere de care dispuneau. Din acest motiv, un anumit tip de hârtie poate fi găsit la aceleași pagini ale tuturor exemplarelor, până la epuizarea stocului de hârtie. Acest aspect a fost evidențiat și de restauratoarea Sofia Știrban în studiul său despre cărțile în limba română apărute la Alba Iulia.³⁹

Primul volum (din 1638) din *Praeconium Evangelicum*, păstrat în colecția mixtă a bibliotecii, este într-o stare foarte deteriorată, cu lipsuri, urme de uzură și reparații anterioare.⁴⁰

În prima parte a acestui volum distingem foarte multe tipuri de filigrane: blazoane, figuri zoomorfe, respectiv simboluri des întâlnite în această regiune. Identificarea acestora este deseori îngreunată de „lizibilitatea” lor slabă, desenul lor se poate vedea mai greu, parțial din cauza calității slabe a hârtiei, a uzurii sitei de fabricare și de multe ori a scrisului aplicat pe suprafețele hârtiei (față și verso) sau chiar a foxingului avansat.⁴¹ Uneori identificarea este mai dificilă deoarece unele elemente sunt preferate și des folosite de mai multe mori diferite (de exemplu, diferitele variante de fleur de lis sau acvilă bicefală, etc.). Dacă luăm în considerare și faptul că alături de elementul principal pe file poate să apară și contramarcă, în volum regăsim un număr foarte mare de filigrane denotând origini diferite ale hârtiilor (de pe teritoriile Poloniei, Slovaciei, Austriei de astăzi).

În a doua parte a volumului deosebim doar două categorii de filigrane: pe de o parte, o pereche de filigrane soare și lună personificate, cu trăsături umane, pe de altă parte, cel puțin trei variațiuni (unele filigrane sunt greu lizibile) ale stemei lui Rákóczi: blazon simplu și compus (combinat cu stema Transilvaniei) (foto 9), cu monogramă sau fără. Apare și monograma GR, în dimensiuni și caligrafii diferite (cu litere de tipar sau cu ligatură).

În al doilea volum al acestei opere, care a apărut în 1640, apar mai puține tipuri de filigrane, unele fiind identice cu cele din primul volum. La început întâlnim un blazon care pare a fi de origine străină, apoi variațiunile stemei lui Rákóczi, apoi aceeași pereche soare-lună, și în final variantele cu monogramă ale blazonului lui Rákóczi. Filigranele rákócziene pot proveni de la morile din Lancrăm și Gurghiu, dar luând în considerare data apariției volumului și faptul că moara de la Gurghiu își începe activitatea abia prin 1655-56⁴², doar moara din Lancrăm poate fi luată în calcul.

³⁰ Jakó 1989. 16.

³¹ Bogdán, István: *A magyarországi papírpár története (1530-1900)*. Budapest, 1963, Akadémiai Kiadó, 74.

³² Bogdán 1963. 94.

³³ Jakó 1989. 16.

³⁴ Jakó 1989. 17.

³⁵ Jakó 1989. 17.

³⁶ Jakó 1989. 17.

³⁷ Jakó 1989. 19-20.

³⁸ Jakó 1989. 17.

³⁹ Știrban 1999. 36.

⁴⁰ Mulțumiri colectivului Bibliotecii Teleki-Bolyai, doamnei șef-birou Lázok Klára și în special domnișoarei bibliotecare Kovács Bányai Réka pentru ajutorul acordat!

⁴¹ Foxingul este o denumire de specialitate a petelor brunului din structura hârtiei, cu contur neregulat, de dimensiuni mai mici, punctiforme sau sub forma unor pete mai mari, ale căror origine - după cunoștințele actuale - nu este încă clarificată; se presupune că ar avea o cauză combinată, de natură chimică și biologică.

⁴² Jakó 1989. 17.

Filigramele de la Lancrăm le regăsim și în volumul *Catechismus* al lui István Fogarasi, apărut la Alba Iulia în 1648. Exemplarul păstrat la Biblioteca Teleki-Bolyai, tipărit cu caractere latine, este traducerea în limba română a unui catechism calvinian, editat la tipografia princiară de către Márton Brassai Major (Martinus Major Coronensis, el fiind ultimul tipograf al oficinei princiare dinaintea atacului turco-tătar din 1658). În prefață Fogarasi dedică volumul lui Ákos Barsai, care continuă tradiția nobilimii transilvănene de a sprijini ediția de cărți fie laice, fie eclesiastice.⁴³

Secolul al XVII-lea se poate considera și secolul edițiilor de catehism, întrucât în această perioadă acestea au cunoscut foarte multe traduceri în diferitele limbi ale lumii. În vremea lui György Rákóczi I, au fost realizate două traduceri în limba română. Cea a lui Fogarasi este a doua, apărută la oficina princiară, care deși dispunea deja de litere chirilice, a tipărit această cârtică cu caractere latine, pentru elevii școlilor de la Lugoj și Caransebeș.⁴⁴

Precum reiese din filigrane, cârticica de dimensiuni reduse (85 x 142 mm) are toate cele 48 de pagini din hârtie de la Lancrăm. În cazul publicațiilor de dimensiuni reduse, colectarea și studierea filigranelor este îngreunată de faptul că formatul mic se obține prin îndoirea repetată și tăierea pe muchii a filelor, de aceea filigranele apar de multe ori fragmentar pe margini sau sunt greu accesibile, pe linia cotorului, îngreunând transiluminarea și desenul lor. Dar din fragmentele păstrate în volum și din paginile pereche se pot combina în mod clar recognoscibil monograma și blazonul lui Rákóczi (foto 10). Astfel, și această tipăritură exemplifică faptul că principele, pe lângă sprijinul financiar și tipografic, a contribuit și prin donații de hârtie la editarea cărților eclesiastice.

Cărțile tipărite la Alba Iulia, cu litere chirilice, dovedesc și ele prin filigranele lor acest sprijin princiar. Lucrarea menționată a restauratoarei Sofia Știrban, în care studiază aceste tipărituri din punct de vedere filigranologic, confirmă acest lucru.⁴⁵ În publicațiile prezentate de ea, atât dedicațiile din prefață, cât și documentele arhivistice confirmă faptul că hârtiile autohtone erau folosite nu doar datorită accesibilității lor și calității lor adecvate, dar și ca sprijin acordat sub această formă de către principe.

Cercetările întreprinse la Biblioteca Teleki au confirmat legătura strânsă dintre ocurența diferitelor tipuri de filigrane în volume și decursul etapelor tipografice, achizițiile de hârtie evidențiind în același timp și faptul că principii transilvăneni, recunoscând importanța culturii scrise, sprijineau activitățile editoriale, atât laice, cât și eclesiastice, pe lângă alte forme de sprijin și prin dotări

cu hârtie (din morile proprii). Filigranele ce dovedeau fondarea sau apartenența princiară a morilor confirmă că aceștia contribuiau și în acest fel, atât la cultura scrisă, cât și la dezvoltarea economiei locale. Deși cărțile editate cu sprijin princiar aveau un puternic caracter reformator, semnalând o tendință de calvinizare, ele au jucat un rol important în răspândirea culturii în limbile materne și a culturii scrise, respectiv în dezvoltarea sistemului educațional.

Cercetările filigranologice și includerea rezultatelor în bazele de date internaționale sunt importante deoarece, deși există numeroase cataloage și baze de date online care vin în ajutorul specialiștilor și al domeniilor ce se pot folosi de aceste informații, ele trebuie permanent extinse și completate, mai ales cu exemple locale și autohtone. Doar o colecție de referințe bogată și bine documentată poate servi drept sursă de informație relevantă. Sunt nenumărate situații în care unele detalii minore dau diferențe semnificative. Pentru un cercetător nefamiliarizat cu denumirile localităților regionale, unele filigrane fragmentar păstrate nu au nicio semnificație fără un material de referință adecvat: dacă nu cunoaște exemple de filigrane păstrate în întregime, nu poate stabili de unde provin fragmentele respective. Precum ilustrează exemplul anterior (foto 11), expresia “örgény” este fără semnificație dacă nu știm că este fragmentul numelui de localitate “Görgény” (însemnând Gurghiu). La fel, nici detaliile filigranelor păstrate fragmentar nu se pot interpreta doar cunoscând destule exemple intacte și documentate pentru a le putea stabili apartenența (foto 12-13).

Fotografiile au fost realizate de către Jenő Pelbárt (foto 2) și autoare (foto 1 a-b, 6-13).

Sursele imaginilor 1. b-c, respectiv 3-4 sunt indicate în notele de subsol.

BIBLIOGRAFIE

- BOGDAN, Iulia Atena (2017): Răspândirea cărților din tipografia princiară albaiuliană (altele decât cele chirilice) secolele XVI-XVIII. *Revista Transilvania*. nr. 4-5, Muzeul ASTRA, Radu Vancu (ed.) Sibiu, 156-164.
- BOGDÁN, István (1959): A vízjelkutatás problémái (Vízjelgyűjtésünk módszertana). *Levéltári közlemények*, 30. évf. Szerk. Ember Győző, Budapest, 89-108.
- BOGDÁN, István (1963): *A magyarországi papíripar története (1530–1900)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BRASSAI, Károly (1931): *Geleji Katona István*. In Pintér Jenő: A magyar irodalom a XVII. században, Budapest.
- CSALLA, Rita (2000): *Tipăriturile albaiulienne din secolele XVI-XVII în colecția Bibliotecii Batthyaneum*. BCSS, nr. 6, Ileana Burnichioiu (ed.) Alba Iulia, 107-112.

⁴³ Tamás, Lajos: *Fogarasi István kátéja. Fejezet a bányásági és hunyadme-gyei ruménség művelődéstörténetéből*. Kolozsvár, 1942, Gr. Teleki Pál Tudományos Intézet, 7.

⁴⁴ V. Ecsedy 1980. 301.

⁴⁵ Știrban 1999.

- DUMITRAN, Ana (coord.) – BUDA, Andrei (ed.) – BUDA, Silvia-Emilia (ed.) (2024): *Ecclesia super omnia*, Alba-Iulia/Cluj Napoca, Editura Muzeului Național al Unirii Alba Iulia și Editura Mega.
- JAKÓ, Zsigmond (1989): Az erdélyi papírmalmok feudalizmus kori történetének vázlata (XVI-XIX. század). *Levéltári Közlemények*, 60/1, 3-55.
- MAREȘ, Alexandru (1987): *Filigranele hârtiei întrebunțate în Țările Române în secolul al XVI-lea*. București, Editura Academiei.
- PELBÁRT, Jenő (2021): 7 évszázad vízjelei Magyarországon (1310-2010). Budapest, Magyar Papír- és Vízjeltörténeti Társaság.
- PELBÁRT, Jenő (2003): Adatok a vízjel definíciójához. *Magyar Vízjel*, I. évfolyam, 1. szám, szerk. Pelbárt Jenő, Nagykovácsi, 13-20.
- PELBÁRT, Jenő (2006): A papírháttér és a vízjel viszonya. *Magyar Vízjel*, IV. évfolyam, 6. szám, szerk. Pelbárt Jenő, Nagykovácsi, 27-46.
- ȘTIRBAN, Sofia (1999): *Din istoria hârtiei și filigranului: tipografia românească a Bălgradului (sec. XVII)*. Alba Iulia, Universitatea „1 Decembrie 1918”.
- TAMÁS, Lajos (1942): *Fogarasi István kátéja. Fejezet a bányási és hunyadmegyei ruménség művelődéstörténetéből*. Kolozsvár, Gr. Teleki Pál Tudományos Intézet.
- VARGA, Nándor Lajos (1995): *Vízjegyek*. Budapest, Balassi Kiadó.
- V. ECSEDY, Judit (1978): A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka 1623-1636. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974-1975*, Budapest. 349-421.
- V. ECSEDY, Judit (1980): A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második szakasza (1637-1658) és utóélete. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1978*, szerk. Német Mária, Budapest, 291-341.
- Krisztina Márton
Restaurator hârtie-carte
Biblioteca Teleki-Bolyai, Târgu Mureș
Tel.: +40-721-409-892
E-mail: martonkrisztin@gmail.com
- Foto 3. Hârtie manuală, Hans Sachs: *Eygentliche Beschreibung aller Saende auff Erde*. Frankfurt, 1568
- Foto 4. Filigran tip „Alle mode Papier”. (Știrban 1999. fig. 117)
- Foto 5. Filigranul cu blazon al familiei Bethlen, aparținând hârtiilor de la Bogata de Olt, și datele despre acesta în baza de date online DMVA constituită de filigranologul Jenő Pelbárt
- Foto 6. Monograma GR (Georgi Rakoci) cu ligatură în *Praeconium Evangelicum* de István Geleji. Fotografie la negatoscop și desenul în creion al filigranului, bază de date proprie
- Foto 7. Monograma GR (Georgi Rakoci) de dimensiuni mici în *Praeconium Evangelicum* de István Geleji. Fotografie la negatoscop și desenul în creion al filigranului, bază de date proprie
- Foto 8. Blazonul Rákóczi cu monogramă în *Praeconium Evangelicum* de István Geleji. Fotografie la negatoscop, bază de date proprie
- Foto 9. Blazonul Rákóczi combinat cu stema Transilvaniei în *Praeconium Evangelicum* de István Geleji ca ornament tipografic, și desen în creion al filigranului cu același simbol. Bază de date proprie
- Foto 10. Filigran cu blazonul Rákóczi compus din fragmentele regăsite pe pagini diferite în catehismul în limba română a lui István Fogarasi. Desen în creion, bază de date proprie
- Foto 11. Filigran fragmentar de la Gurghiu, cota documentului purtător: Tap Ia 25 (36/18), Biblioteca Teleki-Bolyai. Desen în creion, bază de date proprie
- Foto 12. Fragment din filigranul cu monograma GR. Fotografie la negatoscop. Bază de date proprie
- Foto 13. Fragment din filigranul cu balzonul Rákóczi. Fotografie la negatoscop. Bază de date proprie
- Traducere:* Krisztina Márton, Márta Guttmann

LISTA FOTOGRAFIILOR

- Foto 1. Figură ecvestră din diferite surse: a-b) fragment de filigran și desen în creion al unui filigran din colecțiile Teleki, c-d) filigrane reproduse în tehnica xilogravurii din colecția lui Nándor Lajos Varga (Varga 1995, fig. 268, 289)
- Foto 2. Filigran de sârmă fixat pe sita de fabricare, realizat de Jenő Pelbárt